
ДО ЮВІЛЕЇВ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ ТА МІЖНАРОДНОЇ АСОЦІАЦІЇ АКАДЕМІЙ НАУК

УДК 001.32

Ю.О. Храмов

Національній академії наук України – 95

Розкрито передумови створення НАН України, історія її заснування, коротка історія становлення фундаментальної академічної науки та її розвиток, стан академічної науки в незалежній Україні.

Ювілейні дати в історії як своєрідні її рубежі, віхи мають ту характерну особливість, що примушують нас зазирнути в минуле, оцінити пройдений шлях, критично осмислити одержане і дати адекватні відповідні на виклики сьогодення, врахувавши уроки минулого. Отже, копітке, адекватне відтворення минулого повинно працювати на день сьогоднішній, щоб історичний досвід у всій своїй багатогранності, повноті і суперечливості, історичні паралелі стали ніби проблемним полем усвідомлення сучасності, закликали засвоювати й враховувати уроки минулого для кращого розуміння того, що і як необхідно робити сьогодні, аби не шкодувати завтра. А історія НАН України повчальна, багата на події, суперечлива, подекуди трагічна, проте водночас і героїчна, як і історія нашої країни в цілому. Фундаментальні результати, одержані вченими Академії за роки її існування, принесли славу українській науці, зробили її потужним центром наукової думки і науково-технічного процесу.

У листопаді 2013 р. наукова і культурна громадськість країни відзначила 95-річчя своєї найвищої і найповажнішої наукової інституції – Національної академії науки України, що стало непересічною подією в її житті. І ретроспективний погляд на її історію, нехай стислий і схематичний, є даниною нашої поваги до історичної пам'яті і тих, хто, незважаючи на жодні перешкоди, зводив будівлю української академічної науки.

А починалося це так.

Як відомо, істотні відмінності історичного розвитку України у складі Російської імперії від розвитку європейських країн не сприяли розбудові її власної системи вищої освіти і проведенню наукових досліджень. Тому становлення фундаментальної науки в Україні з її базовими напрямками – математикою, фізикою, механікою, хімією та біологією розпочалося із запізненням, більш ніж на два століття, порівняно з Західною Європою – тільки в другій половині XIX ст. [1,2]. Це стало

можливим завдяки створенню Харківського (1805) [3], Київського (1834) [4] та Новоросійського в Одесі (1865) [5] університетів. Їх професори і викладачі поряд з викладанням розпочали згодом на кафедрах і в лабораторіях власне наукову діяльність.

Отже, у другій половині XIX ст. розвиток науки в Україні, як і в Росії, був пов'язаний виключно з вищою школою, передусім університетами (перші спеціалізовані наукові інститути в Росії та Україні створено тільки на початку XX ст.). Наукові дослідження тут відігравали другорядну роль, підпорядковуючись навчальному процесу, і мали в основному несистематичний і фрагментарний характер. Наука розвивалася завдяки зусиллям окремих учених-одинаків, які, однак, зробили істотний внесок у світову скарбницю знань.

Наприкінці XIX ст. основними центрами наукової думки та проведення наукових досліджень на території нинішньої України були: Львівський, Чернівецький, Харківський, Київський та Новоросійський університети, Ніжинський історико-філологічний інститут, Харківський технологічний інститут, Львівський і Київський політехнічні інститути, Новоолександрійський інститут сільського господарства і лісівництва та Катеринославське вище гірниче училище.

Певну роль відігравали й наукові товариства — один з найцікавіших феноменів науки і культури. У першій половині XIX ст. вони являли собою окремі угруповання діячів науки та освіти, що прагнули взаємного спілкування, обговорення наукових питань, наукових дискусій. Так, у 1873 р. у Львові засновано Товариство ім. Т. Шевченка, головним чином, літературознавчого напрямку. Але, спираючись на досвід західних країн і Росії, що вже мали свої академії або товариства, які об'єднували гуманітарні й природничі напрями, у 1892 р. це товариство трансформувалося в Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ) у складі трьох секцій — філологічної, історично-філософської та

математично-природописно-лікарської. У 1907 р. засновано Українське наукове товариство в Києві зі структурою, схожою на структуру НТШ [6, 7]. Ці два товариства відомий український історик і громадський діяч М.С. Грушевський навіть називав «академіями в мініатюрі».

Нааявна розгалужена мережа державних навчальних установ, а також самоврядних наукових об'єднань — наукових товариств — стала базою для розвитку наукових досліджень в Україні. Чимало їх професорів збагатили тогочасну точну науку вагомими результатами. Це математики і механіки О.М. Ляпунов, В.А. Стеклов, В.Л. Кирпичов, В.П. Єрмаков, М.Є. Ващенко-Захарченко, В.М. Лігін, фізики М.О. Умов, М.Д. Пильчиков, М.П. Авенаріус, М.М. Шілер, Ф.Н. Шведов, астроном М.Ф. Хандриков, хіміки М.М. Бекетов, П.П. Алексеев, М.А. Бунге, В.О. Плотников, А.В. Думанський, С.М. Реформатський, Л.В. Писаржевський, геологи К.М. Феофілактів, М.І. Андрусов, біологи О.Я. Данилевський, І.І. Мечников, І.М. Сеченов, О.М. Северцов, В.В. Докучаєв, Л.П. Симиренко та ін. У галузі технічних наук варто згадати В.П. Іжевського, С.П. Тимошенка, К.К. Симінського, Є.О. Патона, Ю.В. Кондратюка, К.О. Зворикіна та ін.

Розвиток української гуманітарної науки з самого свого початку, ще від часів Кирило-Мефодіївського братства, був органічно пов'язаний з національним рухом, більше того, усвідомлювався як його невід'ємна частина. Тому не дивно, що на чолі останнього стояли такі видатні українські вчені-гуманітарії, як М.І. Костомаров, В.Б. Антонович, М.П. Драгоманов, І.Я. Франко і М.С. Грушевський. До них необхідно також додати таких відомих учених з суспільних і гуманітарних наук, як Д.І. Багалій, Д.І. Яворницький, В. Хвойка, Ф.К. Вовк, М.О. Максимович, О.О. Потебня, А.Ю. Крымський, Б.Д. Грінченко, С.О. Єфремов [2]. До того ж актуальність боротьби за національно-культурну

спадщину, рідну мову і власну літературу стимулювала широкий громадський інтерес до українознавчих студій.

Тому можна стверджувати, що вже на початку ХХ ст. в Україні існували всі умови для створення найвищої наукової установи — Національної академії наук, яка б на якісно нових засадах, проте за допомогою держави, об'єднала провідних учених, забезпечивши їм успішну наукову діяльність, і організувала широку мережу науково-дослідних інститутів і установ найрізноманітнішого профілю.

М.С. Грушевський

Ідею створення Української академії наук (УАН) висунув наприкінці ХІХ ст. відомий український історик В.Б. Антонович. Активним прихильником її став його учень М.С. Грушевський. У 1894 р. він був обраний на посаду професора Львівського університету, а в 1897 р. — головою Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ). У Львові М.С. Грушевський почав реалізовувати цю ідею в НТШ, намагаючись перевести його діяльність на академічні рейки. Вже наступного року він писав: «Наша задача — прийти з часом до українсько-руської

Академії наук стоїть міцно». У 1904 р. М.С. Грушевський висловився конкретніше: «Сьогодні Товариство ім. Т. Шевченка організовано цілком за типом західноєвропейських академії наук, йому бракує лише титулу академії» [7].

Переїхавши до Києва, він тут створив 1907 р. Українське наукове товариство (УНТ) і намагався запровадити в ньому певні академічні традиції (водночас залишаючись головою НТШ) [8]. У Статуті УНТ було навіть записано, що воно є об'єднувальним центром, який стоїть «напередодні реального перетворення по суті у вільну Наукову Академію, філіали якої вкривють щільною мережею всю Україну». М.С. Грушевський вважав її «другою українською академією наук у мініатюрі» (першою була НТШ). Аналогічно до НТШ, в УНТ було три Секції — історична, філологічна і природничо-лікарська та низка спеціальних комісій. 28 березня 1917 р. на загальних зборах УНТ за пропозицією М.С. Грушевського було порушено питання про необхідність вжити реальні дії по заснуванню Української академії наук (УАН), а 8 червня 1917 р. на об'єднаному засіданні секцій УНТ обрано Комісію з утворення УАН (М.С. Грушевський, А.М. Лобода, Г.Г. Павлуцький, В.І. Лучицький, О.С. Грушевський, О.В. Корчак-Чепурківський та ін., усього 12 осіб). Комісія мала виробити статут майбутньої Академії та з'ясувати питання її фінансування. Проте складна і невизначена політична ситуація в Україні, зокрема в Києві, унеможливила роботу Комісії. Тільки 3 квітня 1918 р. до Міністерства освіти Української Народної Республіки (УНР) від УНТ подано пропозицію про необхідність її фінансування з метою реорганізації в Українську академію наук. Однак до кінця існування Центральної Ради залишалися лічені дні, і пропозиція товариства не розглядалася. Як зазначав часопис «Наше минуле» (1918, №2), УНТ перше поставило перед державою питання про створення УАН, але згаяло час.

Довести до кінця справу заснування Академії судилося іншим.

29 квітня в Україні було скасовано владу Центральної Ради і розпочався період Гетьманату на чолі з гетьманом П.П. Скоропадським, що тривав до 14 грудня 1918 р., коли він відмовився від влади, яка перейшла до Директорії. На початку травня 1918 р. ідея створення Академії дістала нове дихання. З ініціативи міністра освіти і мистецтва гетьманської України М.П. Василенка при Міністерстві створено Комісію для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук (УАН) у Києві, головою якої призначено видатного вченого-природознавця В.І. Вернадського з великим досвідом академічної роботи в Петербурзькій АН. Від цього й починається власне історія НАН України, коли було зроблено конкретні кроки по її заснуванні.

Вже 18 травня В.І. Вернадський з Полтави надіслав листа В.П. Василенку, у якому йшлося про конкретні міркування щодо організації УАН, пообіцявши підготувати й привезти в Київ відповідну записку. Зокрема, у листі В.І. Вернадський надає конкретної форми своїм попереднім ідеям у галузі організації науки:

«Мені здається, що треба рішуче стати на новий шлях, на якому стоїть Петроградська академія наук, розширивши далі цю організацію, — писав він. — Академія наук — не просте товариство, що не має своїх інститутів (як застаріла щодо організації Паризька, яка, до речі, теж змінюється) — але Академія наук є об'єднання державних установ: Бібліотека, Архів, Геологічна і, якщо можливо, Географічна карта, національні музеї, інститути для дослідних і гуманітарних наук повинні бути об'єднані достатніми засобами... перш за все повинно бути створено добре обставлене відділення української мови, літератури і історії... і ті відділи інститутів, які пов'язані з практично важливими для держави інтересами — пов'язані з вивченням продуктивних сил країни і економіко-статистичним її обстеженням» [8].

Ініціативу по створенню УАН намагалося перейняти від Міністерства УНТ. 23 червня 1918 р. відбулися його загальні збори, на яких озвучено позицію Міністерства освіти і мистецтва щодо майбутньої академії, — організація УАН є державною справою і нею повинно займатися Міністерство, а не наукове товариство, тобто УАН має бути державною установою. Присутні на зборах не погодилися з цим і прийняли амбіційну постанову, у якій, зокрема, зазначалося:

«УНТ вважало, що як стара українська наукова установа воно повинне взяти найближчу участь в організації Академії наук. А між тим справа організації Комісії і запросини до неї відбуваються без участі і порозуміння з УНТ, від якого перейнято ініціативу утворення УАН. Висловлюючи свій жаль з приводу порушення законних громадських прав Української наукової інституції, загальні збори УНТ від 23 червня сподіваються, що міністр освіти, який разом з іншим є членом наукового товариства, в загальній праці над цією справою прийме до уваги значіння і ту роль, яку відіграло УНТ в науковій роботі, що надавало йому право перетворення в Національну академію наук» [9].

В основі концепції УНТ з цього питання лежала модель М.С. Грушевського, у якій помітна перевага надавалася розвитку історико-філологічних наук, що дають змогу вивчати національні особливості України. При цьому він виходив зі структури деяких західноєвропейських академій, а також структури і практики керованих ним наукових товариств — Наукового товариства ім. Шевченка у Львові та Українського наукового товариства в Києві. В обох товариствах було добре поставлено роботу з українознавства, але зовсім недостатньо розвивалися природознавство і прикладні науки. Крім того, М.С. Грушевський вважав, що Академія наук — це самоврядна громадська організація, у заснування і функціонування якої не може втручатися держава.

В.І. Вернадський.

Президент Академії наук у 1918–1921 рр.

Протилежної думки дотримувалися М.П. Василенко і В.І. Вернадський. 9 липня 1918 р. у кабінеті М.П. Василенка в Міністерстві освіти і мистецтва України (Бібіковський бульвар 14; нині – бульвар Т. Шевченка, 14), відбулося перше засідання Комісії по утворенню Української академії наук у Києві. На засіданні були присутні: М.П. Василенко, В.І. Вернадський, Д.І. Багалій, М.Ф. Кашенко, Й.Й. Косоногов, Г.Г. Павлуцький, О.В. Сперанський, С.П. Тимошенко, Є.К. Тимченко, П.А. Тутковський, В.Л. Модзалевський.

Відкриваючи засідання, М.П. Василенко зазначив, що до цього часу розвиток української науки і українське відродження стримувались багатьма перешкодами. Нині виникли сприятливі обставини, і утворення в Києві Української академії наук бере на себе Українська держава. Таке завдання не здатно вирішити самоврядне товариство, і тільки участь держави може найшвидше і найповніше розв'язати його. Зокрема, він сказав:

«Утворення Української Академії наук має і велике національне значення, бо ще й досі є багато людей, які скептично і з насмішкою відносяться до українського руху та відродження, не мають віри в життєві сили українського народу, не вважають можливим розвиток української мови і науки. Для тих же, хто вірить в життєздатність українського народу..., утворення Академії наук має величезну вагу, являється національною потребою і черговим питанням» [10, с. 3].

Після М.П. Василенка з програмною промовою виступив В.І. Вернадський, який виклав свій погляд на завдання і структуру Української академії наук. Хоч він і уявляв Академію наук як державну установу, проте вважав, що після заснування вона повинна користуватися повною автономією і «бути поставленою поза всякі впливи на її внутрішнє життя од органів державного урядування, які можуть мінятися... Її статут повинен дати їй широкі спромоги на вільну наукову працю та бути... гнучким, щоб вона могла йти слідом за вимогами життя» [10, с. 8].

17 вересня 1918 р. відбулося останнє засідання Комісії. Загалом було проведено 23 її засідання, два вересневі тижні стали найбільш насиченими, оскільки засідання проводилися подекуди щодня. Комісія розробила законопроект про заснування УАН у Києві, проект Статуту і штатів Академії, розрахунок її витрат на жовтень – грудень 1918 р. Остаточне редагування цих документів було доручено В.І. Вернадському, А.Ю. Кримському і М.І. Туган-Барановському. У результаті було підготовлено «Пояснюючу записку до законопроекту про заснування Української академії наук у Києві» і 23 вересня передано міністру народної освіти і мистецтва М.П. Василенку, який надіслав її до Ради Міністрів України [11]. У ній ще раз наголошувалося на значенні створення Академії наук для України і розкривалися причини, що зумовлювали це.

«Коли в Києві закладається Українська академія наук, то це викликається не самісінькими науковими інтересами,

— зазначалося в записці. — З цим зв'язуються міркування величезної національної та державно-економічної ваги... Викликає Академію до життя, з одного боку, зріст та поглиблення національної свідомості українського громадянства, а з другого, необхідність швидко підняти виробливість та трудову міць українського народу та її використати в якнайвищій мірі виробливі сили... Українська національна самосвідомість давно вже підійшла до питання про необхідність закласити Українську академію наук» [39, с. 3]. «Академія наук повинна... бути великою установою, міцнішою для наукової праці, ніж осередки наукової праці, які вже існують на Україні, — писав М.Василенко. — Тільки велика Академія наук, наділена усіма знаряддями для наукової роботи ХХ століття, зможе поробити ту працю, що їй ставлять часи, які ми переживаємо» [11, с. 10].

П.С. Скоропадський

14 листопада 1918 р. Гетьман П.П. Скоропадський затвердив закон про заснування УАН, який було надруковано у «Державному віснику» [12].

ЗАКОН УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ПРО ЗАСНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК в м. КИЄВІ

1. Ухвалити докладені до цього Статут та штати Української академії наук в м. Києві та її установ і закон цей перевести в життя з 1 листопада 1918 року.

2. З поміж перелічених у Статуті наукових установ Академії, окрім постійних комісій, витворюються в біжучому році: Фізичний Інститут, Геодезичний Інститут, Лабораторія для спроб над матеріялами при Інституті прикладної механіки, Ботанічний Сад, Акліматизаційний Сад, Демографічний Інститут, Інститут для виучування економічної кон'юнктури та народного господарства України.

3. Академії Наук дається доручення розробити й подати на затвердження законодавчим порядком штати та обрахунок словянської кляси при історично-філологічному Відділі Академії згідно з приміткою третьою §6 Статуту Академії.

4. Всі інші установи, які перелічені в Статуті Академії, закладаються в виробленій нею послідовності. При тому їх діяльність зазначається Статутом, що його вона сама затверджує, а штати подаються од Академії на затвердження встановленим порядком.

5. Первісний склад Академії становлять дванадцятьо академіків, що на подання од Міністра Народньої освіти та Мистецтва, призначає Пан Гетьман, по чотири на кожен Відділ, з посеред таких осіб, яких місце їх побуту дає спромогу негайно приступити до діяльності в Києві. Ці дванадцятьо академіків творять Спільне Зібрання та Відділи Академії Наук.

6. Складені таким способом Спільне зібрання та три Зібрання відділів Академії Наук негайно приступають до обрання з поміж себе Голови-Президента Академії, її Неодмінного Секретаря та всіх інших виборних осіб, показаних Статутом, у порядкуві, який зазначено Статутом. Перше Спільне Зібрання Академії та перше Зібрання

Відділів скликають найстарші літами академики, і вони ж на тих Зібраннях головують і подають на затвердження вибраних на них службових осіб Академії, згідно з порядком, показаним у Статуті. Ці перші Зібрання скликаються тільки для обрання службових осіб.

7. Коли Пан Гетьман затвердить Голову-Президента Академії, її Неодмінного Секретаря та інших виборних службових осіб, котрі показано у Статуті, тоді Спільне Зібрання та Зібрання Відділів вважаються зорганізованими та й можуть, скликаючись тим порядком, що показано в Статуті, приступити до обрання дальших академиків та до вирішення других справ, які підлягають їхньому віданню.

8. Уповноваження обраного таким способом першого Голови-Президента Академії та її Неодмінного Секретаря мають силу аж доти, доки число академиків у Спільному Зібранні не досягне 24 академиків; тоді призначаються нові вибори Голови-Президента та Неодмінного секретаря, згідно з Статутом Академії, на трьохріччя. Так само, перші Голови Відділів задержують свої уповноваження доти, доки число академиків на Відділах не досягне: на Відділі історично-філологічних наук семерох академиків; на Відділі Фізично-математичних наук десятерох академиків і на Відділі соціальних наук семерох академиків.

9. Надати право Академії Наук визначати обрахунковим порядком ті суми, що потрібні кожного року на господарські та організаційні трати, та вносити їх на затвердження встановленим у Статуті порядком, аж доки Академія Наук остаточно зорганізується і буде спромога ввести господарські трати в обрахунок.

*В.о. Голови Ради Міністрів
А. Ржепецький*

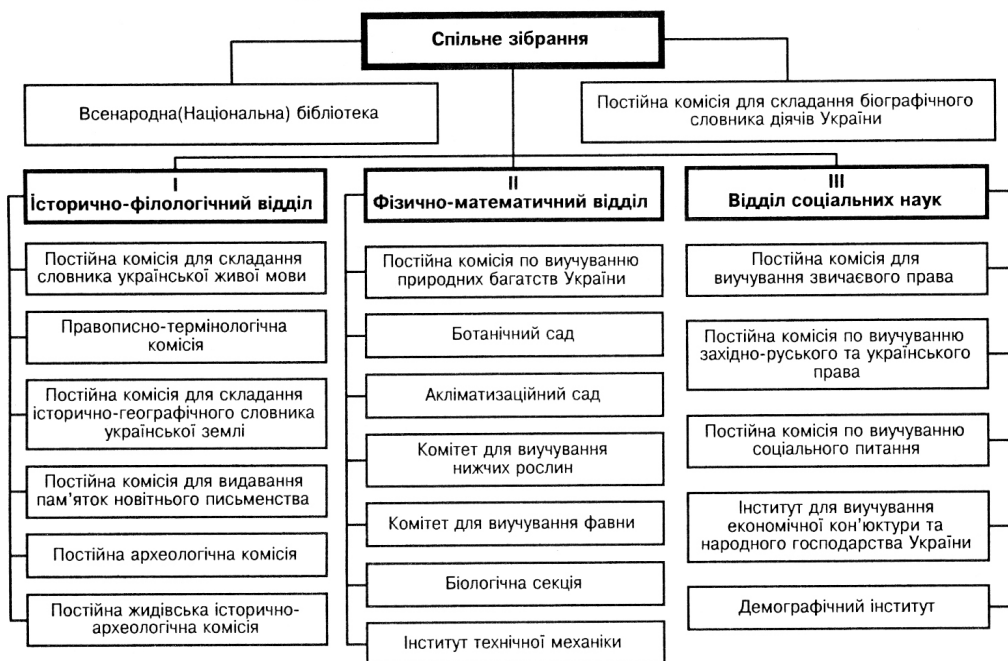
*Міністр Народньої Освіти та Мистецтва
П. Стебницький*

Того ж дня було видано наказ гетьмана по Міністерству народної освіти та мистецтва України №322 про призначення перших дійсних членів (академиків) УАН. Ними стали Д.І. Багалій, А.Ю. Кримський, М.І. Петров, С.Й. Смаль-Стоцький (по Відділу історично-філологічних наук); В.І. Вернадський, С.П. Тимошенко, М.Ф. Кашенко, П.А. Тутковський (по Відділу фізично-математичних наук); М.І. Туган-Барановський, Ф.В. Тарановський, В.А. Косинський, О.І. Левицький (по Відділу соціальних наук) [17]. Кандидатури академиків першого складу було рекомендовано Комісією. Як згадував А.Ю. Кримський, однією з бажаних кандидатур був М.С. Грушевський. Більш того, і члени Комісії, і гетьман П.П. Скоропадський хотіли бачити М.С. Грушевського на посту президента УАН. У спогадах П.П. Скоропадський писав:

«Перед тим, як відкрити Українську Академію Наук, ми довго обмірковували, хто мав бути її головою. Я був такої думки — та й усі зо мною погоджувалися — що це високе і почесне місце належить в Україні тільки Грушевському. Грушевського я завжди високо цинив як найбільшого нашого історика, поважав за його хоробрість, про яку мені доводилося не раз чути... Думалося мені, що коли б він зайняв місце голови Академії, то зміг би принести величезну користь українській науці... Тому я прохав позондувати ґрунт, як би він до такої пропозиції поставився. Відповідь була категорично негативна» [12, с. 15–16].

26 листопада 1918 р. було опубліковано «Статут Української Академії наук у Києві» [13], який складався з 7 розділів. У першому розділі вказувався статус Академії, напрямки її діяльності, склад, штати; у другому — права УАН; у третьому йшлося про самоврядування Академії; у четвертому — про права та обов'язки членів Академії (дійсних, почесних, членів-кореспондентів); у п'ятому — про Спільне зібрання (загальні збори) і зібрання відділів; у шостому — про наукові установи УАН і ті, що мають з нею зв'язки; у сьомому — про фінансування Академії.

Структура Академії наук у 1919 р.

М.П. Василенко.
Президент Академії наук у 1921–1922 рр.

О.І. Левицький.
Президент Академії наук у 1922 р.

Наступного дня у приміщенні УНТ по вул. Велика Підвальна, 36 (нині — Ярославів Вал, 36) відбулося перше Спільне зібрання УАН. Головував на ньому найстаріший літами О.І.Левицький, секретарем був наймолодший — С.П. Тимошенко. Крім них, були присутні В.І. Вернадський, М.Ф. Кашенко, В.А. Косинський, А.Ю. Кримський, П.А. Тутковський і М.І. Туган-Барановський, тобто всього 8 з 12 академіків, призначених наказом гетьмана. Через збіг обставин (не одержали вчасно повідомлення) не змогли прибути на засідання Д.І.Багалій, С.Й. Смаль-Стоцький і Ф.В. Тарановський. В.І. Вернадський пропонував відкласти вибори з огляду на відсутність 1/3 академіків, але решта присутніх була за їх проведення. Закритим голосуванням одногослосно обрали головою-президентом Академії наук В.І. Вернадського, який запропонував колегам на посаду неодмінного секретаря Академії А.Ю. Кримського. Ця пропозиція також пройшла одностайно при закритому голосуванні. Цього ж дня відбулися засідання II та III Відділів УАН. Головою II Відділу обрали М.Ф. Кашенка, III — М.І. Туган-Барановського. 30 листопада Наказом гетьмана затверджено обрання голови-президента УАН В.І.Вернадського.

Так у листопаді 1918 р. було організовано Українську академію наук у Києві, що, безумовно, стало винятковою і важливою подією в історії культури і науки України [14].

За статутом в УАН намічалось створити 45 структур: 15 інститутів, 14 постійних комісій, 6 музеїв, 2 кабінети, 2 лабораторії, ботанічний та акліматизаційний сади, астрономічну обсерваторію, біологічну станцію, друкарню та бібліотеку. Ми не випадково не називаємо у структурі Академії кафедри («катедри»), про які тривалий час писали майже всі дослідники її історії. Цей термін можна зустріти в багатьох документах з історії Академії, але він не

означає реальні академічні структурні утворення. Терміном «катедри» тоді визначали галузь науки, спеціальність, по якій обиралися академіки. 8 грудня відбулося перше засідання I Відділу, на якому його головою обрано Д.І.Багалія. 10 грудня наказом гетьмана затверджено його обрання.

Однак упродовж тривалого часу справжня дата заснування Академії (листопад 1918 р.) офіційною історіографією ігнорувалася. Було вигадано нову дату — 12 лютого 1918 р. (у час тимчасового встановлення в Києві радянської влади), яка, за версією радянських ідеологів, нібито започаткувала фактичне існування Академії. Спотворення дати заснування Академії почалося наприкінці 20-х років, коли в листопаді 1928 р. мали відзначити 10-річний ювілей Академії. Однак святкування не відбулося, не побачив світ і ювілейний збірник. 31 січня 1929 р. на засіданні Комісії Політбюро ЦК КП(б)У вирішено святкування 10-річчя Академії провести в липні 1929 р. Згодом за початок відліку діяльності Академії, як вже зазначалося, стала правити дата 12 лютого 1919 р. Саме на неї орієнтувалися всі подальші ювілеї Академії — 25-річчя, 50-річчя, 60-річчя. І тільки в незалежній і суверенній державі Україна Академія наук відносить своє заснування вже до листопада 1918 р. Тривалий час замовчувалися факти президентства в Академії В.П. Василенка (липень 1921 — лютий 1922) і О.І. Левицького (березень — травень 1922) [17].

За роки своєї діяльності Академія досягла значних успіхів у багатьох галузях сучасної науки. Зроблено чимало відкриттів і винаходів, започатковано нові наукові і технічні напрями, висунуто багато теорій і концепцій, сформовано всесвітньовідомі наукові школи, побудовано унікальне обладнання і прилади. Створений потужний творчий кадровий потенціал Академії та матеріально-технічна база давали можливість проводити наукові дослідження й розробки в широкому тематичному спектрі [2, 15–17].

В історії НАН України можна виділити кілька етапів, зумовлених суспільно-політичними факторами:

Передісторія НАН України (друга половина XIX ст. – початок XX ст.).

Заснування Української академії наук та її організаційне оформлення (1918–1926).

Становлення фундаментальної академічної науки (1927–1941).

АН УРСР та Велика Вітчизняна війна (1941–1945).

Післявоєнне десятиріччя в історії АН УРСР (1945–1955).

Період «відлиги» в історії АН УРСР (1956–1965).

Період активного розвитку АН УРСР (1966–1991).

Академія наук у незалежній Україні (1992–2013).

Динамічного розвитку дістали передусім природничі, математичні і технічні галузі знання [2, 15, 16]. Соціогуманітарні ж науки не могли повною мірою розкрити

свій потенціал, оскільки деформувалися ідеологічним тиском і нав'язуванням комуністичної ідеології, декларативна відданість якій часто ставала основним критерієм при оцінці роботи окремих учених і наукових колективів. Численні дослідники з яскравим самостійним мисленням за сталінських часів зазнавали репресій (і часто гинули у в'язницях та таборах примусової праці), утисків та переслідувань, позбавлялися можливості працювати за фахом. Та й у пізніші, хрущовсько-брежневські часи, окремі громадяни також потрапляли за свої думки у в'язниці, табори та психічні лікарні.

Попри це радянські керівники розуміли значення науки для гідного місця держави у світі і перспектив її розвитку та забезпечували їй стабільне фінансування, яке дорівнювало 3–5 % валового внутрішнього продукту (ВВП) (нині в Україні фінансування науки з бюджету становить 0,3–0,5 % ВВП). Тому, попри всі негаразди, вітчизняна

В.І. Липський.
Президент Академії в 1922–1928 рр.

Д.К. Заболотний.
Президент Академії в 1928–1929 рр.

О.О. Богомолець.
Президент АН УРСР у 1930–1946 рр.

наука, особливо впродовж 50–70-х рр., ушлавилася видатними досягненнями в галузі математики, механіки, кібернетики, фізики, хімії, біології, літакобудування, електрозварювання, матеріалознавства тощо. Тут сформувалися й успішно функціонували всесвітньовідомі наукові школи Л.В. Писаржевського, О.О. Богомольця, О.В.Палладіна, М.М. Стражеска, В.П.Філатова, М.М. Боголобова, харківські школи теоретичної фізики та кріогеніки, київські – металознавча, матеріалознавча, електрозварювання та ін. [2].

Певні досягнення мали й окремі гуманітарні науки, наприклад археологія та лінгвістика, у яких ідеологічний пресинг був менший, ніж у тих сферах, які проголошувалися цариною ідеології. Але навіть в таких заідеологізованих галузях, як філософія, історія, економічна наука, відбувалися малопомітні, приховані процеси продуктивного саморозвитку. Це об'єктивно сприяло подоланню старої догматики на рівні свідомості спочатку провідних інтелектуалів, а потім і пересічної більшості фахівців, готувало укра-

О.В. Палладін.
Президент АН УРСР у 1946–1962 рр.

їнських гуманітаріїв і суспільствознавців до роботи в нових умовах, при відсутності ідеологічних гальм.

Так, упродовж 70–80-х рр. поступово визрівали вітчизняні соціологія і культурологія, дослідження в галузі світової економіки і міжнародних відносин тощо, які принесли реальні наукові результати вже в 90-х рр. [2, 15, 16].

Наприкінці 80-х і особливо в 90-х роках ситуація в науках соціально-гуманітарного профілю принципово змінилася. Ідеологічний тиск спочатку зменшився, а потім, принаймні на державному рівні, майже зник. Інша річ, що з'явилися деякі національно акцентовані громадські діячі, які проголосили себе новими ідеологами.

Водночас фінансування науки катастрофічно скоротилося. Життєвий рівень більшості вчених досяг принизливо-жалюгідного рівня і, на відміну від 60–80-х рр., його вже ніхто і не порівнює зі стандартами життя вчених і викладачів вищої школи в розвинутих

і навіть не дуже розвинутих країнах світу. Коштів, що виділялись на Академію, ледве вистачало на мізерні зарплати. Ні про яке фінансування масштабних наукових проектів, які передбачають проведення експериментів на сучасному устаткуванні, не йдеться. Обладнання більшості лабораторій безнадійно застаріло і досягти помітних результатів з його допомогою практично неможливо. Тому не дивно, що спочатку 90-х років спостерігається масовий відтік вітчизняного інтелекту за кордон. Особливо це стосується молодих здібних і енергійних фахівців, які не бачать для себе перспектив у вітчизняних наукових установах, що занепадають на очах. З іншого боку, енергійна, амбітна, здібна, здатна до творчої діяльності молодь відвертається від науки і шукає інших засобів забезпечення собі рівня життя, відповідного до стандартів рекламних роликів. А це призводить до того, що наука не відтворюється на рівні спадкоємності поколінь, і цілі наукові напрями, які колись плідно розроблялися і розвивалися, залишилися не забезпеченими молодими, дієздатними в творчо-дослідницькому відношенні кадрами; розпадаються і наукові школи.

На жаль, у верхніх ешелонах влади тривалий час охоче сприймалися демагогічні заяви горе-реформаторів монетаристської орієнтації про те, що все, у тому числі й наукова та освітня сфери, має жити за ринковими законами і гинути, якщо не здатне вижити за умов ринку. Але кожному, хто хоч якось причетний до наукового життя, добре відомо, що фундаментальна наука і посправжньому глибока освіта не можуть розвиватися на ринкових засадах і потребують фінансової підтримки.

У нинішньому світі, де передові країни Заходу і Далекого Сходу вийшли на рівень інформаційного суспільства, розвиток науково-технічної сфери є вирішальним фактором для визначення подальшої долі будь-якої країни. Глобалізація визначає жорсткі правила гри на світовій арені. Шанси на гідне життя ма-

ють лише ті країни, де на найвищому рівні знаходяться інформаційно-науково-технічна сфера, освіта, охорона здоров'я, тобто та сфера життя, яка опинилася у нас у найзанедбанішому стані.

Нині незалежній Україні ясно, що розрахунки на краще майбутнє, які засновувалися на її нібито багатих природних ресурсах, можливість розвитку сільського господарства і створеному в радянський час потужному індустріальному потенціалі, не виправдались. Якою мірою можливо і чи можливо в принципі зламати існуючі в Україні тенденції? Якщо розраховувати на перспективу (хоч би на життя одного покоління), доцільно розглянути можливість подолання системної кризи, приділивши першочергову увагу (передусім надавши достатнє фінансування), соціальній сфері, інакше кажучи, зробивши інвестування в людину. Цей шлях повинен передбачати передусім підтримку з боку держави вітчизняної науки, вирішальною мірою зосередженою в основному в НАН України. Без забезпечення гідного рівня життя вчених та інженерів та умов для їх продуктивної праці неможливо сподіватися на подолання кризи, яка має не тільки економічну, а й системну, соціокультурну природу.

Досвід повоенних Німеччини, Японії та багатьох інших країн, яким пощастило ефективно подолати кризу і в лічені роки піднятися на вершини досягнень сучасної цивілізації, свідчить про можливість успішного поєднання високої економічної ефективності і соціальної орієнтації в економічному розвитку. Вкладання в охорону здоров'я, освіту і підвищення кваліфікації, науку ведуть до економічного піднесення країни і зростання її конкурентоспроможності на міжнародній арені. А останнє не можливе без роботи потужних науково-дослідних колективів, які існують у системі Національної академії наук. Саме людина з її знаннями, досвідом, ідейно-ціннісними мотиваціями відіграє вирішальну роль в процесі економічного та будь-якого іншого суспільного життя.

Б.Є. Патон.

Президент НАН України (з 1962 р.)

Отже, найбільше надбання кожної нації — її соціальний капітал, який включає природжені здібності людини, рівень її освіти, професійну кваліфікацію, стан здоров'я тощо.

Але при всіх негативних тенденціях останніх років стан справ у зазначених сферах України виглядає не зовсім безнадійним. У суспільстві, зокрема в НАН України та інших науково-дослідних інститутах і вищих навчальних закладах, зберігаються ще значний запас раніше нагромадженого науково-освітньо-культурного потенціалу та орієнтація багатьох людей на цінності професійної відповідальності та освіченості. Масова комп'ютеризація продемонструвала можливість поєднання наявних у нашому суспільстві знань і професійних навичок з останніми інформаційними досягненнями.

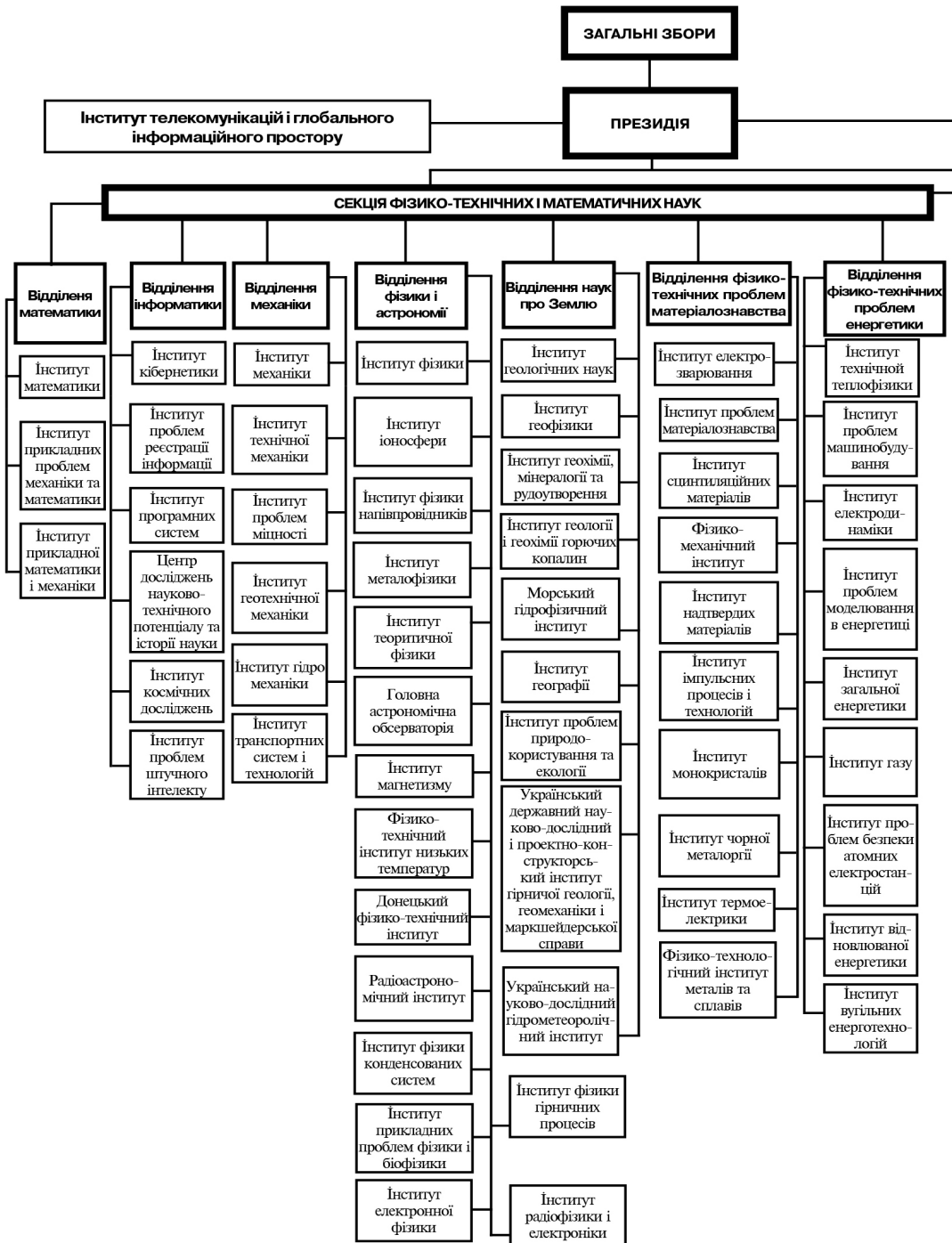
Потужним підґрунтям можливого піднесення країни є наш людський капітал в його традиційній, укорінений у глибинах східнохристиянської ментальності формі,

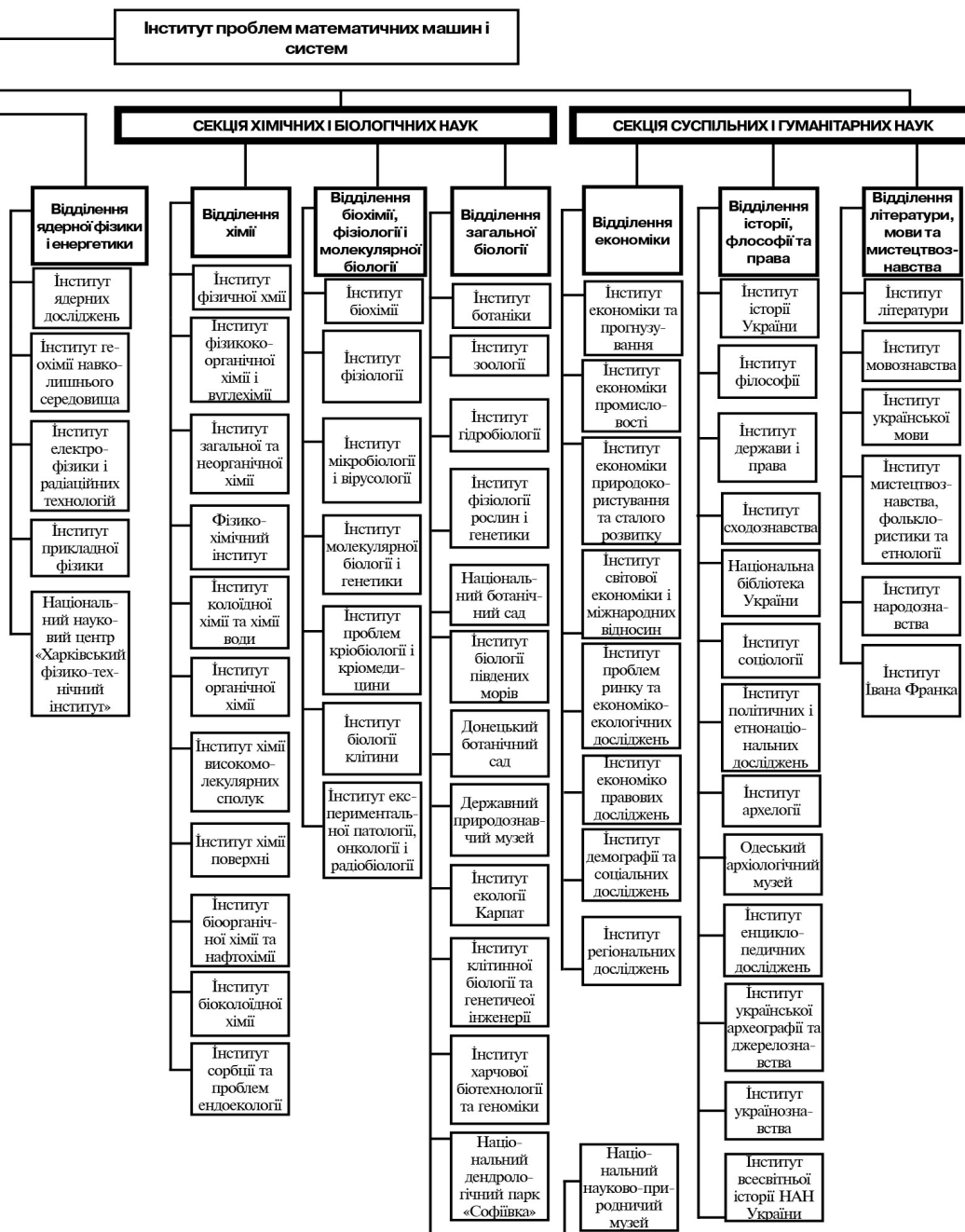
з ціннісною орієнтацією на працю заради самореалізації та здобуття поваги й авторитету. Тому Україна не має і принципово не може мати жодних підвалин для подолання кризи, крім людського потенціалу. Але останній, особливо в науковій сфері, зокрема в системі НАН України, на наших очах з надзвичайною швидкістю зазнає ерозії.

На 1 січня 2013 р. в НАН України діяло 169 науково-дослідних інститутів і прирівнених до них наукових установ та 46 організацій дослідно-виробничої бази (дослідні підприємства, конструкторсько-технологічні організації, обчислювальні центри), а також низка національних закладів, зокрема Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, Національний науковий центр «Харківський фізико-технічний інститут», Національний ботанічний сад ім. М.М. Гришка, Національний науково-природничий музей, Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Загальна чисельність працюючих в Академії становила 40609 чоловік, у тому числі в наукових установах — 37426; наукових працівників — 19337, у тому числі докторів наук — 2564, кандидатів наук — 7956. Персональний склад Академії на 14 листопада 2013 р. налічував 199 дійсних членів, 364 членів-кореспондентів і 108 іноземних членів [17].

Відтак основні зусилля влади мають бути спрямованими передусім саме на підтримку і розвиток науково-освітньо-культурно-медичної сфери, сфери якості життя. Необхідно відновити якість життя людини при орієнтації не на “навздогін” розвинутих країн Заходу послідовним проходженням тих фаз, які ті долали впродовж багатьох десятиліть (що неможливо), а на адаптацію сучасних технологічних і соціальних здобутків до властивостей і вже наявних якостей нашої людини. Але без потужного наукового забезпечення, без скоординованої праці співробітників НАН України та інших науково-дослідних установ це здійснити неможливо.

Структура НАН України в 2013 р

Ось чому всіляка підтримка Національної академії наук України є не тільки і не стільки справою честі і гідності нашої держави, а передусім необхідною передумовою самої можливості подолання сучасної системної кризи та передумовою подальшого розвитку України.

Тому стратегічним напрямком державної політики має стати констатація першочерговості розвитку науки, освіти і медицини, визначення їх як

пріоритетних, високоінтелектуальних і науковомістких галузей економіки. Без мобілізації наукових сил держави, здебільшого зосереджених в установах Національної академії наук, здійснити такий прорив неможливо. За таких умов НАН України має відіграти вирішальну роль у забезпеченні виходу нашої держави на рівень розвинутих країн інформаційного суспільства.

1. Павленко Ю.В., Руда С.П., Хорошева С.А., Храмов Ю.О. Природознавство в Україні до початку ХХ ст. — К.: Академперіодика, 2001.

2. Кульчицький С., Павленко Ю., Руда С., Храмов Ю. Історія Національної академії наук України в суспільно-політичному контексті. 1918–1998. — К.: Фенікс, 2000.

3. Багалей Д.И. Опыт истории Харьковского университета / Д.И. Багалей. — Харьков, 1893–1904. — 2 т.

4. Розвиток науки в Київському університеті за сто років. — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1935.

5. Маркевич А.И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. Исторические записки и академические списки / А.И. Маркевич.— Одесса, 1890.

6. Онопрієнко В.І. Академія наук України і Наукове товариство ім. Шевченка як центри українознавства / В.І. Онопрієнко // Вісник АН України. — 1993. — № 12. — С. 51–59.

7. Грушевський М.С. Львовское ученое общество имени Шевченко и его вклад в изучение Южной Руси // Журнал Министерства народного просвещения. — 1904. — Ч. 352. — Март.

7. Онопрієнко В.І., Рєнт О.П., Щербань Т.О. Українське наукове товариство: 1907–1921 роки. — К., 1998.

9. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. — Ф. 10. — Спр. 32919. — Арк. 1.

10. Збірник праць комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. — Київ, 1919.

11. Пояснююча записка до законопроекту про заснування Української академії наук у Києві. — К., 1918.

12. Скоропадський П. Спомини / П. Скоропадський. — К.: Україна, 1992.

13. Статут Української академії наук у Києві. — К., 1919.

14. Храмов Ю., Руда С., Павленко Ю., Кучмаренко В. Рання історія Академії наук України (1918–1921). — К.: Манускрипт, 1993.

15. Національна академія наук України (1918–2008). — К.: КММ, 2008.

16. Національна академія наук України. 1918–2013. Хронологія. — К.: Фенікс, 2013.

17. Національна академія наук України. 1918–2013. Персональний склад. — К.: Фенікс, 2013.

Одержано 26.12.2013

Ю.О. Храмов

Національній академії наук України – 95

Розкрито передумови створення НАН України, історія її заснування, коротка історія становлення фундаментальної академічної науки та її розвиток, стан академічної науки в незалежній Україні.